

PAPP INGRID

A magyarországi szláv identitás csehországi műveltségi összetevői egy 17. századi biblikus cseh nyelvű prédikációban

Az 1643-ban nagypéntek napján, vagyis április 3-án hat és hét óra között Eperjes városában és környékén támadt tűz negyven házat, húsz magtárat égetett porig, nagy károkat okozva a városfalakban, a bástyákban és a szlovák templom melletti kapuban. E katasztrófa lett az indítóoka annak, hogy Jakub Jakobeus, az eperjesi szlovák közösség lelkésze megemlékezzék a megmagyarázhatatlan tűzvészről és vigasztalja a város tűzkárokat elszenvedett, három nemzetiséghez tartozó polgárait, s hogy alkalmi prédikációját nyomtatásban is megjelentessék, ami csak kevés biblikus cseh nyelvű prédikációval esett meg a 17. századi Magyarországon.

Jakub Jakobeus Csehországban, Kutná Horában, polgári családban született 1591 körül.¹ Alapfokú iskoláit szülővárosában és Prágában, felsőfokú tanulmányait Prágában végezte, ahol 1613-ban bakkalaureusi, 1616-ban pedig magiszteri fokozatot szerzett. 1613–1615 között Sušicén konrektor, az 1615–1617 közötti években Písek városi iskolájában rektor. 1618–1619-ben utraquista káplánként tevékenykedett Prágában, 1619–1620-ban ugyanitt lelkész. Pályájának ebben az első szakaszában nagyrészt csak latin alkalmi versek jelentek meg tőle.

A fehérhegyi csatát követően Liechtensteini Károlynak, Prága helytartójának 1621. december 13-án kiadott rendelete három napon belül a város és nyolc napon belül az ország elhagyására szólította fel a nem katolikus lelkészeket.² A szakirodalom körülbelül húsz olyan prágai papot tart nyilván – közöttük Jakobeust a családjával –, akik Szászországba menekültek.³ Az 1621–1624 közötti időszakban Schandau az utolsó biztos hely,

* A szerző a BTK Irodalomtudományi Intézetének munkatársa. A tanulmány előadásként hangzott el a Reneszánsz Osztály vitaülésén 2021. február 23-án.

1 Jozef MINÁRIK, „Život a dielo Jakuba Jakobeu (okolo r. 1591–1645)”, in *Jakub Jakobeus (okolo r. 1591–1645): Výber z diela*, zost. Jozef MINÁRIK, 7–172 (Bratislava: Slovenskej Akadémie Vied, 1963); Jozef MINÁRIK, „Život a dielo Jakuba Jakobeu”, in *Jakub Jakobeus: Život, dielo a doba: Zborník príspevkov zo seminára venovaného 400. výročiu narodenia Jakuba Jakobeu, ktorý sa konal v Prešove 5. decembra 1991*, zost. Michal OTČENÁŠ a Peter KÓNÝA, 3–12 (Prešov: Katedra Dejín a Archívniectva Filozofickej Fakulty Univerzity Pavla Jozefa Šafárika, 1993), 3. Minárik az 1963-ban kiadott szövegválogatás elé 165 lap terjedelmű bevezető tanulmányt írt, amelyben részletesen bemutatta Jakub Jakobeus életét és munkásságát. Mind ezt 1993-ban újra összefoglalta kilenc lap terjedelemben. Jelen tanulmányban Minárik terjedelmesebb tanulmány szövegét vettem alapul, azonban szövegegyezés esetén mindkét tanulmányt hivatkozom.

2 MINÁRIK, „Život a dielo...” (1963), 28.

3 Uo., 28; MINÁRIK, „Život a dielo...” (1993), 3. Minárik 1993-as tanulmányában egy mondat erejéig foglalkozik Jakobeus külföldi tartózkodásával. Azt állítja, hogy Jakobeus 1620-ban Németországba ment, és 1621–1624 között Schandauban és Drezdában tartózkodott.

ahol Jakobeus tartózkodását dokumentálták.⁴ Több olyan szakirodalmi hely van, ahol azt állítják, hogy hosszabb ideig tartózkodott Németországban, azonban mindezt nem igazolják a források. Semmi sem bizonyítja, hogy kapcsolatot tartott volna fenn a németországi városokban tartózkodó lelkésztársaival, kapcsolat fűzte volna az emigráns uralkodói udvarhoz vagy nemességhez, és kiállítottak volna a Jakobeus család számára letelepedési engedélyt a németországi városok bármelyikében. Jozef Minárik terjedelmes Jakobeus-életrajzában szintén kétségét fejezte ki a prédikátor németországi tartózkodását illetően. Úgy vélte, hogy Schandauban csak időszakosan tartózkodott, és sokkal valószínűbbnek tartotta, hogy egyike volt azon prédikátoroknak, akik titokban visszatértek Csehországba, s csak 1624 után hagyták el azt véglegesen.

Jól dokumentált, hogy ezt követően Jakobeus Alsó-Magyarországra költözött a családjával, és Illésházy Gáspár fogadta be Trencsénbe.⁵ Pártfogójának ajánlotta *Idaea mutationum Bohemo-evangelicarum ecclesiarum in florentissimo regno Bohemiae* című, 1624 végén írott, latin nyelvű történeti és jelenkor-történeti munkáját, amely Amszterdamban látott napvilágot. A cseh emigráció e fontos, magyar főnemesnek dedikált propagandisztikus és reprezentációs iratát még nem regisztrálták a hungarikumok között.⁶ Jakobeus lelkészi megbízásban reménykedett, azonban nem kapott meghívást Trencsén környékén egyetlen egyházközségbe sem, ezért folytatta útját I. Rákóczi György birtokára, Alsóköcsénybe (Kučín), ahol 1626–1627-ben viselt lelkészi hivatalt, majd 1627–1629 között Sókúton (Sol) tevékenykedett prédikátorként.⁷ 1630–1637 között az eperjesi iskola tanáraként, majd 1639–1640-ben az iskola rektoraként működött.⁸

Eperjes szabad királyi városának teljes lakossága az evangélikus hitet vallotta a 17. század első évtizedeiben.⁹ Az itt élő magyar, német és szlovák lakosság miatt a város három evangélikus lelkészt alkalmazott, akik kezdetben a középkori Szent Miklós-templomban tartottak istentiszteletet, majd minden nemzetnek saját temploma lett: a németeknek megmaradt a középkori templom, a szlovákok a Szűz Mária-templomot

4 MINÁRIK, „Život a dielo...” (1963), 28–30, 67, 68.

5 Uo., 69, 70; MINÁRIK, „Život a dielo...” (1993), 3; Eva TKÁČIKOVÁ, „Medziliterárne a medzikultúrne kontexty tvorby Jakuba Jakobeu”, *Slavica Litteraria* 14, no. 2 (2011): 125–130, 125.

6 Nincs az RMK IV. feladatát betöltő *Apponyi-bibliográfiában* sem, de valójában az RMK III. tételei között is ott lenne a helye, ha az RMSz szerzőségi kritériumára (legalább két éves magyarországi tartózkodás a művek megírása körüli időben) tekintünk. A magyar szerzők biobibliográfiai összesítése szerint ugyanis Jakobeus magyarországi tartózkodása 1622-től számítandó: Wix Györgyné, *Régi magyarországi szerzők 1: A kezdetektől 1700-ig (RMSz)*, szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit (Budapest: OSZK, 2008), 379.

7 Lelkes Rákóczi-pártisága 1630-ban egy – ma ismeretlen – köszöntőversének kassai kinyomatása miatt Esterházy nádor haragját vonta a városra; lásd: KEMÉNY Lajos, „Adatok Kassa város XVII. századbeli nyomdászatához”, *Magyar Könyvszemle* 15 (1890): 87–91, 89–90; KEMÉNY Lajos, „Adalék a kassai könyvsajtó történetéhez”, *Magyar Könyvszemle* 26 (1901): 65–67.

8 MINÁRIK, „Život a dielo...” (1963), 69; MINÁRIK, „Život a dielo...” (1993), 3; Eduard LUKÁČ, „Prešovská mestská škola – jej vývoj, poslanie a najvýznamnejší rektori”, in OTČENÁŠ a KÓNIA, *Jakub Jakobeus...*, 15–21, 19.

9 Tibor FABINY, „Cirkevný a školský život v trojjazyčnom Prešove v prvej polovici 17. storočia”, in OTČENÁŠ a KÓNIA, *Jakub Jakobeus...*, 31–40, 32. Az eperjesi egyház kialakulása Fabiny tanulmánya alapján.

használták, a magyarok pedig 1642-ig egy kisebb alapterületű templomot.¹⁰ Az 1602-es eperjesi zsinaton megválasztott Ezechiel Hebsacher senior mellett német prédikátorként Friedrich Ustray tevékenykedett, a magyar lelkész Mihályko János, a szlovák Juraj Rajecius volt. Az 1614-es szepesváraljai zsinaton két egyházkerületet szerveztek meg: a szabad királyi városokét és Szepes–Sáros vármegyéét. A szabad királyi várososoknak – közöttük Eperjesnek – Peter Zabler lett a szuperintendense.¹¹ Az 1618-ból fennmaradt források azt mutatják, hogy minden nemzetet két lelkész szolgált: a magyar közösséget Madarász Márton és Zanserius Mihály, a szlovákokat Ján Horsa és Adam Kikulin, a németet Kaspar Preller és Daniel Golzom. Ismeretes, hogy Ján Horsa (Herz?)¹² szlovák lelkész halálát követően, 1640-ben Jakobeus kapott meghívást a tisztség betöltésére.¹³ Prédikátorságának időszakában Madarász Márton volt a magyar lelkész.¹⁴ Erre az időszakra tehető, hogy feszültség alakult ki több felső-magyarországi városban az együtt élő nemzetek között. Eperjes városában a német felsőbbbséggel szemben Madarász és Jakobeus kölcsönösen segítettek egymást, Jakobeus élete végéig jó barátok voltak.

Felső-magyarországi tartózkodása alatt készültek el Jakobeus legfontosabb művei. Ilyen az 1642-ben írott, elveszett, latin nyelvű *Viva gentis Slavonicae delineatio* című történelmi összefoglalója, amelynek kiegészítéseként közölte a *Gentis Slavonicae lacrimae* című latin nyelvű versét.¹⁵ Prózai művének tartalmával kapcsolatban a szlovák irodalomtörténet számos elképzelést felvázolt, azonban csak a kiegészítő vers maradt fenn, amelyből világosan kivehetők Jakobeus identitásának legfőbb elemei. Ez a verse nem önálló munka, hanem Václav Clement Žebrácký 1614-ben Prágában kiadott *Libellus supplex* című latin versfüzete 366 soros, *Tempus erat, quo parva quidem sed debita caelo gens* kezdetű nyitó költeményének megújítása és adaptálása.¹⁶ Žebrácký (?–1636 k.), akit Jakobeus Prágából személyesen is ismerhetett, a közép-csehországi Žebrákból származott. 1607–1621 között több cseh nemesi család szolgálatában állt, például 1607-ben Jiří Jaroslav Stoše z Kounic nevelőjeként járt Svájcban és Itáliában. 1612-ben bakkalaureusi, 1614-ben pedig magiszteri fokozatot szerzett Prágában. 1614–1616 között a klatovy-i iskola vezetője, majd 1617-től Prágában látta el ugyanezt a funkciót. A cseh rendi felkelés idején Pfalzi Frigyeset támogatta, több dicsőítő verset írt a tiszteletére. A fehérhegyi csatát követően, Jakobeushoz hasonlóan, el kellett hagynia az országot. Exulánsként élt Németországban, Lengyelországban (Gdańskban), Hollandiában, Svédországban és

10 Peter KÓNYA, „Problematika Prešovského pobytu Jakuba Jakobeaa”, in OTČENÁŠ a KÓNYA, *Jakub Jakobeus...*, 22–30, 29.

11 David P. DANIEL, „Lutheranism in the Kingdom of Hungary”, in *Lutheran Ecclesiastical Culture, 1550–1675*, ed. Robert KOLB, Brill’s Companions to the Christian Tradition 11 (Leiden: Brill, 2008).

12 KÓNYA, „Problematika Prešovského pobytu...”, 25.

13 FABINY, „Cirkevný a školský...”, 32.

14 Peter FAIX, „Jakub Jakobeus a národné povedomie Slovákov”, in OTČENÁŠ a KÓNYA, *Jakub Jakobeus...*, 77–92, 83.

15 MINÁRIK, „Život a dielo...” (1963), 165–166; MINÁRIK, „Život a dielo...” (1993), 6–9.

16 MINÁRIK, „Život a dielo...” (1963), 165–166; MINÁRIK, „Život a dielo...” (1993), 6–9.

Angliában (Londonban). 1631-ben a leideni egyetemen tanult. 1636-ban hunyt el a svéd kancellár, Axel Oxenstierna szolgálatában.¹⁷

Žebrácký versének középpontjában a hányatott sorsú csehországi egyház áll, amely nem földi uralkodótól, hanem csak magától az Úrtól várhat segítséget. Míg az eredeti nyomtatvány a cseh nemzet sanyarú sorsa felett szomorkodott, addig Jakobeus a szlovák nemzet sorsa felett. Adaptációjában elsőként foglalkozott a szlovák nemzet (*gens Slavonica, gens Slavorum, natio Slavorum, Slavica gens, natio Slava, Slavi*)¹⁸ eredetével és a szlovák nyelv fejlődésével. A verses adaptáció három részből áll: az invokációból, az események bemutatásából és a befejezésből. A vers a szlovák anya monológjával kezdődik, amelyben a régi időkről beszél, a szlovák nemzet kereszténnyé válásáról, amikor ígéretet kapott az isteni védelemre és a boldogságra. A jelenben azonban számtalan ellenséggel kell harcolnia, például az evilági türannoszokkal, a rendi harcok során rablókkel és gyilkosokkal és a támadó török hordákkal, sőt természeti csapások és járványok sem kímélik a szlovák nemzet fiait. Ezért arra kéri a szlovák anya Jézust, hogy kegyelmezzon meg fiainak, és ne hagyja nemzetét elpusztulni. A vers azzal zárul, hogy Isten ígéretet tesz arra: az evilági szenvedések után az égi hazában színről színre láthatják majd őt. Mindezen szenvedések a Magyar Királyságban történnek a Hernád, a Bodrog, a Tisza és a Duna mentén.¹⁹ A szlovák irodalomtörténészek azt feltételezik, hogy Jakobeus David Fröhlich késmárki rektor *Der uralte deutsch-ungarische-zipserische und siebenbürgische Landsmann* című munkája hatására írta a szlovák nemzet őstörténetével foglalkozó műveit.²⁰ Eperjesi tartózkodása alatt írt alkalmi és politikai verseket is, tisztségéhez tartozott a prédikációk készítése. 1642-ben adták ki *Anamnis, to jest: Věčná a neumírající pamět založení domu božího národu Uherskému* című beszédét, amely a város magyar templomának az alapítására (alapkövetételére) készült.²¹ Az 1643. évi tűzvész alkalmából összeállított biblikus cseh nyelvű prédikációját két nappal a tűzeset után, húsvét vasárnapján mondta el, és a lőcsei Brewer nyomdában nyomtatták ki ugyanabban az évben *Pascha lachrymosum* címmel.²²

A prédikáció címlapján Hóseás próféta könyvéből származó idézet (13, 9–10) található, amely szerint Izrael romlását a bűnös nép okozta, azonban az Isten megbocsát, és megsegíti népét. Már a címlapon jól ismert toposzhoz nyúl Jakobeus, amikor részletezni kezdi, hogy bűneikért bünteti az Isten az embereket haragjának kiadásával, azonban segítő jobbot is nyújt a szenvedőknek. A címlévél hátoldalán található a prédikátor latin nyelvű ajánlása Sáros vármegye egyik legelőkelőbb nemesi családjának tagjaihoz, Keczer Jánoshoz, Ferenchez és Istvánhoz. A prédikációt kettősség jellemzi,

17 Václav PUMPRLA, *Knihopisný slovník: Českých, slovenských, a cizích autorů 16.–18. století* (Praha: Filozofický Ústav Akademie Věd České Republiky, Kabinet pro Klasická Studia, 2010).

18 MINÁRIK, „Život a dielo...” (1963), 126.

19 Uo., 129–138.

20 Uo., 126; MINÁRIK, „Život a dielo...” (1993), 3–12; FAIX, „Jakub Jakobeus...”, 78; TKÁČIKOVÁ, „Medziliterárne a medzikultúrne...”, 128.

21 RMNy 1938; MINÁRIK, „Život a dielo...” (1963), 148; MINÁRIK, „Život a dielo...” (1993), 3–12.

22 RMNy 2009.

egyrészt a tűz során károkat szenvedettek vigasztalása, másrészt húsvét napjának, Jézus Krisztus dicsőséges feltámadásának a megünneplése.

A prédikátor bevezetőjében a mindenk fölé győzedelmeskedő, halálból feltámadó Jézus Krisztushoz fordul ebben az Isten félelmetes látogatását követő időszakban. Egykor a Teremtő is kiárasztotta haragját Sionra, ahogyan nagypénteken, fia halálra kínzásának napján kiárasztotta a magyarországi városra. A város egy része teljesen elpusztult, férfiak, asszonyok és gyermekek jajveszékeltétől volt hangos minden. A templom is veszélybe került, magasan csaptak fel a lángok az épület körül, de végül Isten háza megmenekült. Jakobeus a templom csodálatra méltó megmenekülését Isten csodálatos közbeavatkozásának és segítségének tulajdonítja.

A textus megnevezését megelőzi egy húsvéti imádság, amely Jézus Krisztust a legerősebb és legdicsőbb, győzedelmes húsvéti báránynak nevezi, aki legyőzte a halált, a poklot és az ördögöt. Textusul a húsvétkor szokásos perikópát használja fel Jakobeus, mégpedig Márk evangéliuma 16. részének 1–8. versig terjedő szakaszát:²³ szombat elmúltával Mária Magdaléna, Mária, Jakab anyja és Salomé kenetet vásárolnak, hogy Jézus holttestét bekenjék vele. Napfelkeltekor elmennek a sírhoz, és látják, hogy el van hengerítve a kő. Bemennek a sírba, látnak egy ifjút fehér ruhában jobb felől ülni, és megijednek. Az ifjú kinyilatkoztatja nekik, hogy a Názáreti Jézus feltámadt. A textust követően a prédikátor *ususként* a Krisztus kereszthaláláról és feltámadásáról szóló tanítást jelöli meg. A *propositió*ban a prédikáció további három célját fogalmazza meg: Isten haragjának lecsendesítését, a tűzkárosultak vigasztalását és a hallgatósága lelki üdvözülésére való törekvést. A beszéd *exegesisében* három sorsfordító éjszakáról beszél: az első Izrael fiainak kivezetése Egyiptomból a fáraó hatalma alól, a második Jézus Krisztusnak, Isten fiának Szűz Máriától való születése, a harmadik pedig Jézus halálra kínzása, miután Júdás elárulta és a zsidók kezébe adta. A keresztények most erre a harmadik éjszakára emlékeznek. A prédikátor hat okot sorol fel arra, hogy még ebben a közös szomorúságban, sőt ennek ellenére is miért kell megünnepelni ezt az ünnepet. A megfontolások közül legalábbis az első öt allegorikus szentírás-értelmezés formájában bomlik ki, amelyek során Jakobeus a húsvéti textus tárgyi vonatkozásainak metaforikus megfeleltetéseivel és aktualizálásával operál.

Az ünneplés első méltó oka: *Si anniversaria festa congrua Sacrae Scripturae in posterum devotiori et diligentiori mente observabimus*. A textus három bibliai asszonya – Jakobeus itt némileg ellentmond a textusban olvasható időmeghatározásnak – még pénteken megvásárolta a holttest kenésére szánt balzsamot, szombati napon megpihentek, majd az azt követő napon virradatkor siettek a sírhoz. Vagyis megtartották és megszentelték az Úr napját az Isten parancsolata szerint, és ezzel a jelenkori keresztényeknek is példát mutattak. A prédikátor úgy véli, a zsidókkal szemben a keresztények nem tartják fontosnak a keresztény ünnepek megszentelését. Három módját sorolja fel az ünnepek megünneplésének, amelyekhez szemléltetésként a textust használja fel: *templa frequentando*, a Máriák öröméhez hasonlóan a keresztényeknek is Isten házá-

23 A 17. századi Magyarországon a lutheránusok által használt evangélium- és episztola-perikópákban való tájékozódáshoz a következő kiadást használtuk: Lőcse, 1642 (RMNY 1937).

ba kell menniük; *vitam emendando*, az életüket megjavítva kell megünnepelniük a jeles napokat; *pietatem maturando*, törekedniük kell az ájtatos életre és az ünnepek ájtatos megélésére.

A prédikációs megemlékezés második oka (*Si unguenta nobiliora quam antea, ad unguentum Deum et hominem Jesum Christum praeparaverimus*) a közös szenvedésekben való osztozásra serkenti a hallgatóságot. A textusból megismert asszonyok kenőcsöt vásároltak Krisztus testének megkenésére. Hasonlóan kell eljárniuk a keresztyéneknek a tűzkárokat elszenvedőkkel. Háromfajta kenőcs elkészítése enyhítheti fájdalmaikat: az *unguentum condolentiae*, az együttérzés kenőcse, az *unguentum concordiae*, az egyetértés kenőcse és az *unguentum constantiae*, az igaz és keresztyén állhatatosság kenőcse. Ezzel a gondolatmenettel kontinuitást mutat a harmadik ok (*Si de lapidis calamitatis praesentis revolutione solliciti fuerimus*), amely azokat a bűnöket, azaz köveket sorolja fel, amelyek a város keresztyén lakóira ránehezültek. A prédikátor az emberek szíven fekvő hatfajta kő felsorolásába kezd: *lapis avaritiae*, a kapzsiság köve; *lapis voluptatis*, a világ élvezetének köve; *lapis superbiae*, a dölyfösség köve; *lapis paupertatis*, a szegénység köve; *lapis infirmitatis*, a különböző betegségek és gyengeségek köve; *lapis communis calamitatis*, e város közös nehézségeinek és szomorúságainak köve. A „de kérdezheti valaki” megállandósult elokúciós fordulata ezúttal azt a kérdést exponálja: „Ki az, aki e köveket elhengeríti a sírunk elől?” A prédikátor ókeresztyén és más idézetek bőséges felsorakoztatásával felel.

Az ünneplés negyedik oka: *Si timorem inanem de cordibus nostris excusserimus*, vagyis ahogyan a bibliai asszonyok kivetették szívéből a félelmet, úgy a tűzvészt túlélőknek is ki kell vetniük. Az ötödik ok arra, amiért meg kell ünnepelni ezt a szomorú húsvétot: *Si per Christi resurrectionem de nostra futura resurrectione nosmet confirmaverimus*, Krisztus feltámadása meg kell hogy erősítse a hallgatóság jövőbeli feltámadásába vetett hitét. Végül a prédikáció megtartásának és meghallgatásának hatodik oka: *Si Deo nostro gratias pro conservatione relliquiarum civitatis, dignas egerimus nosque gratos declaraverimus*. Megünneplésre méltó a húsvét ünnepe, hiszen az Isten nem pusztította el az egész várost, amiért a híveknek hálát kell mondaniuk az Úrnak, be kell ismerniük a velük cselekedett kegyelmet és hirdetniük kell a feltámadás örömhírét. Jakobeus felhívja a figyelmet arra, hogy mindez csak három körülmény megtartásával lehetséges: *ingenua confessione*, megvallva a bűnöket; *liberali elemosynarum elargitione*, bőkezű alamizsna adásával; *tolleranti crucis modernae susceptione*, a keresztek türelmes elviselésével.

A prédikációt egy cím nélküli záró ima követi, majd a nyomtatvány végén *Poznamenání pohřelých v meste* (A városban tűzkárt szenvedettek jegyzéke) áll, a tűzkárosultak név és mesterség szerinti felsorolása megsemmisült épületeikkel (negyven ház, húsz gazdasági épület égett porrá a városban és az elővárosban) és egyéb kisebb ingóságokkal együtt.

A gondolatmenet kivonatos ismertetése után számba kell vennünk azt a műveltséganyagot is, amely az exemplumok forrását adja. A prédikáció kiterjedt és igényes exemplumkincese sokat elmond a Csehországból menekült értelmiségi réteg műveltségének összetételéről, izléséről, és nagyban hozzájárul a magát a prédikációt mint irodalmi alkotást jellemző sajátosságok felismeréséhez.

A prédikáció bevezető részében Jakobeus a szlovák templom megmenekülését Isten csodás beavatkozásának tartja. Alighanem a tudatlan szedő bűne, hogy a nyomtatvány Hieronymus Savonarola Senensis néven hivatkozik Girolamo Savonarolára, akinek egy fájdalmat és kétségbeesést enyhítő, mély kegyes meggyőződést eláruló felkiáltása („*exclamatio devotissima*”) bizonyosságként állítja, hogy az Úr nemcsak megbünteti bűneikért az embereket, hanem meg is segíti őket baj esetén (1): „*Abyssus misericordiarum tuarum o Domine Deus, absorbeat abyssum peccatorum nostrorum!*”²⁴ Az idézetválasztás messzemenően termékeny jelentésszemináló erővel bír, ha tudjuk, hogy a felkiáltás egy zsolnárkomentár részlete, mégpedig azé az 50. zsolnáré, amely a legmélyebb fájdalmak megrendült mélységéből az Úrhoz hangzó szólam, temetések és egyéb tragikus alkalmakról való megemlékezések állandó kelléke, így a tűzkatasztrófa után is kézenfekvő választás. Ugyanakkor a Savonarolára való hivatkozás a kora újkori magyarországi prédikációirodalomban egyáltalán nem tartozik a gyakori esetek közé. Kívívónak mégsem kell tartanunk, hiszen a lutheránusok saját teológiai és vallási felfogásuk mindig is tág megengedéssel regisztrált előzményei között tartották számon a saját római intézményével megütköző szerzetest, és épp *Miserere*-komentárját 1523-ban maga Luther adta ki saját előszavával,²⁵ néhány évtizeddel később pedig a Luther harcostársaként ismert Johann Spangenberg fia, Cyriacus önálló életrajzi monográfiát szentelt Savonarolának.²⁶ Ennek következtében Jakobeusnak tudnia kellett arról is, hogy a nagy hatású domonkos szerzetes börtönbe vetve, máglyahalálának hónapjában, vagyis a kivégzése előtti napokban írta ezt a kommentárját. S természetesen annak is fel kellett idéződnie e név kapcsán az eperjesi templomban összegyűltek közül legalább őbenne, hogy Savonarolának nem csupán halálában játszott szerepet a tűz, hanem meghatározó része volt erkölcsreformatori tevékenységében is, amelynek úgyszólván a jelképévé vált a kora újkori évszázadokban. A Firenzében a világi hívságokból, az e világhoz kapcsoló talmi értéktelenségekből általa rakatott máglya tűzének motívumára azonban Jakobeus semmiféle közvetlen utalást nem tesz sem ezen a helyen, sem a prédikáció későbbi részeiben. Annak ellenére nem, hogy a polgárok hívságait, az isteniekkel szemben a világi ügyekre fordított figyelmét számos alkalommal szóba hoz-

24 „*Abyssus abyssum invocat. L'abisso della miseria invoca l'abisso della misericordia. L'abisso dei peccati invoca l'abisso delle gratie.*” *Espositione di Frate Hieronimo Savonarola da Ferrara, sopra il Salmo 50. Miserere mei Deus: quando era in prigione del mese di Maggio 1498.* „*Abyssus abyssum invocat. Abyssus miseriae invocat abyssum misericordiae. Abyssus peccatorum invocat abyssum gratiarum. Maior est abyssus misericordiae quam abyssus miseriae. Absorbeat ergo abyssus abyssum. Absorbeat abyssus misericordiae abyssum miseriae.*” *Fratris Hieronymi SAVONAROLAE Ferrariensis, Expositiones in psalmos* (Venetia, 1517), E2v; Hieronymus SAVONAROLA Ferrariensis, *Meditationes in psalmos Miserere, In Te Domine speravi et Qui regis Israel* (Leiden, 1633), 5. Hogy Jakobeus miért nevezi sienainak a ferrarai születésű, Firenzében működő Savonarolát, arra nincs észszerű magyarázat. – Az idézeteket a későbbi visszautalások megkönnyítése végett számoztam be.

25 PETE László, „A máglyától a glóriáig”, *Vigilia* 67 (2002): 572–578, 577.

26 Cyriacus SPANGENBERG, *Historia vom Leben, Lehre und Tode Hieronymi Savonarolä* (Wittenberg, 1557). A közelmúltban jelent meg monográfia Savonarola protestáns recepciójáról: Josef NOLTE, *Savonarola, Michelangelo, Luther: Ergänzungen zur Reformationsgeschichte und weiterreichende Fragen*, *Theologie: Forschung und Wissenschaft* 61 (Münster: Lit Verlag, 2018).

za; például azt, hogy sem Krisztus fogantatásának, sem nagypéntek napjának megünneplését és az istentiszteleten való részvételt nem tartották fontosnak a hívők, hanem a mesterségük és munkájuk után néztek, s ez volt az az ok, ami miatt Isten dühe kiáradt és tűzbe borította Eperjes városát. A Savonarola erkölcsi intelmeivel megteremthető analógiának a tűz képét felhasználó, nagy erejű szimbólumban való kiaknázása tehát szinte elmulasztott szerzői lehetőségnek tűnik. Ha ugyan nem arról van szó, hogy Savonarola nevének pusztá említése önmagában is képes volt értő fülekben megteremteni ezt a jelentéspotenciált, a prédikációban alkalmazott alapvető és átgondolt, következetes rendszerbe illeszkedő többi irodalmi hatásereszköz érvényesülését pedig egy erős felütést jelentő közvetlen jelentésadás nem építette, hanem inkább rombolta volna. Ennek az egységes és rendszeres irodalmi megformálásnak a kulcsa minden bizonnyal a görög és latin patrisztika maximális kiaknázása. A Savonarola-hivatkozáson kívül a prédikációnak alig van olyan további invencióss összetevője, amely ne az ókeresztény egyházatyák műveit, életét vagy korát használná forrásul és hivatkozással.

Amikor Jakobeus az ünnepek megünneplésében a pogányokhoz hasonlítja a keresztényeket, Tertullianustól származtatja a Tangut földjén lakó pogányok cselekedeteinek leírását (2). Mint írja, a tanguti pogány szülők, amikor rájuk került a sor, a saját fiukat és egy kost áldoztak fel, a vért és a belsősegeket megégették, a húst feldarabolták és a velük együtt tartózkodókkal megosztozva, táncolva és ugrándozva elfogyasztották. Jakobeus szerint sok keresztény hasonlóan ünnepli az ünnepeket; ugyan nem áldozzák fel gyermekeiket, de inkább feláldozzák magukat az ördögnek, mint hogy templomba menjenek és Istennek szolgáljanak. A szerző itt minden bizonnyal Tertullianusnak arra a szöveghelyére utal, amely az észak-afrikai gyermekáldozatok pogány rítusáról szól, s amelynek alapján ma is archeológiai vita tárgya, hogy létezett-e ez a szokás az író szülővárosában, Karthágóban.²⁷ Tangut említése azonban megmagyarázhatatlan. A mongol birodalom e tartományának (amely ma Kína területén fekszik) a létezése legalább Marco Polo útja óta ismeretes volt az európai közvélemény előtt, aki ráadásul el is beszél ott egy, a gyermekek egészségéért rituálisan végrehajtott állatáldozatot, ami azonban nem járt a gyermek feláldozásával.²⁸ Tertullianushoz pedig végképp semmi köze sincs, hiszen az egyházatyá a közelében sem járt soha Belső-Ázsiának, műveiben e helynév nem fordul elő.

Jakobeus az epikureusok ismert mondását adja az ünnepeket nem megfelelő módon megülő keresztények számára: a papok prédikálnak csak, ahogy tetszik, mi pedig együnk, igyunk, vendégeskedjünk, a halálba az élvezetet úgysem vihetjük magunkkal. Ebből az életfilozófiából és tévelygésből Aranyszájú Szent János és Órigenész próbálta kivezetni az embereket. Noha nem idézi őket, Jakobeus itt két fontos forráshivatkozást közöl: Chrysostomus Máté evangéliumához írott 40. homiliájára (3) és Órigenész Mózes harmadik könyvéhez írott 9. homiliájára (4) hivatkozik. E két prédikációs szöveg a maga egészében veendő tekintetbe, amikor Jakobeus gondolatmenetének mind inven-

27 TERTULLIANUS, *Apologeticus adversus gentes*, cap. 9; PL 1, 314 skk.

28 Marco POLO, *Utazásai*, vál., bev., jegyz. DÁNÉ Tibor, ford. VAJDA Endre, Téka (Bukarest: Kriterion Kiadó, 1986), 106.

ciós eszközeit, mind irodalmi kidolgozásának módját mérlegelni kívánjuk. Az Arany-szájú Szent János homiliájában megvilágított szöveghely az elszáradt kezű ember meggyógyítását beszéli el (Mt 12, 9–10). Az e helyen megvitatott alapvető probléma már az evangéliumi szöveg szerint is abban áll, hogy a gyógyításra szombati napon került sor, amit farizeus ellenségei Krisztus elleni támadásra és rágalmazásra használtak fel. Első pillantásra meglepő, hogy épp e szöveghelyet aknázza ki Jakobeus, aki a keresztény ünnepek nem megfelelő megünneplése ellen egész prédikációjában tiltakozik. Ám a feszültség nem csupán abban a bibliai perspektívában oldható fel, amire Jézus Krisztus válaszul adott szavai vonatkoznak, a jó cselekedeteknek a rosszakkal való szembeállításában. A szöveghelyet elemezve Arany-szájú Szent János két nagyon finom megfigyelést tesz. Egyrészt megállapítja, hogy a verembe esett juh szombati megmentésére vonatkozó krisztusi példázat a képmutató ellenfeleket vagyon iránti sóvárgásukban, kapzsiságukban leplezi le. Másrészt a nyilvánvaló csodatettek farizeusok általi sava-nyú, fanyalgó fogadtatása az egész homilia központi témájává teszi a mások képességei és érdemei által kiváltott irigység bűnét. Az egyházatya szerint míg más bűnök legalább átmeneti élvezetet biztosítanak a bennük vétkeseknek, az irigység olyan bűn, amely az irigyelt mellett az irigykedő számára is csak gyötrelmet képes hozni már a túlvilági megítéltetés előtt, elkövetésének evilági idejében is. De Jakobeus utalása talán még inkább a homiliának arra a második felére vonatkozik, amely az irigység bűnének meggátolására törekedve – az irigykedőt fenyegető büntetések elősorolása után – arra veszi az irányt, hogy azok a dolgok, amelyeket az emberek irigyelni szoktak másokban, általában egyáltalán nem méltók arra, hogy magunknak kívánjuk őket. A gazdagság, a dicsőség és sok más világi érték csak veszedelem forrása, amely földi életünk nyugalma és biztonságát is veszélyezteti, s emellett úgy megronthatja erényünket és úgy elfordíthatja figyelmünket, hogy a túlvilág boldogságától is megfosztó bűnökbe sodorhat. Az eperjesi polgárokhoz és polgárokról szóló üzenet értelmezésekor nyilvánvalóan érdemes e jelentéshorizontokat végig szem előtt tartanunk.

Órigenész hivatkozott homiliája más jellegű tanulságokat kínál. Tárnya az engesztelés az elkövetett bűnökért, s ennyiben szintén az eperjesi tűzvész következményeinek aktualizáló feldolgozásához kapcsolódik. Az ótestamentumi engesztelő szertartások (3Móz 16) allegorikus-metaforikus értelmezése azonban a legkülönbözőbb jelentés-síkokban villan fel az ókeresztény prédikációban, egyaránt kiválóan szemléltetve az adaptáció órigenészi hajlékonyságának, rugalmasságának és ugyanakkor esetlegességének, sőt helyenkénti következtelenségének minden erényét és kérdéses voltát. Az engesztelő szertartás minden tárgyi eleme (gyolcsból készült köntös, öv és süveg, kecskebak, tömjén, tömjénező, füstölő, a széthintett áldozati vér stb.) a hosszú prédikációban egymás után mindjárt több metaforikus, spirituális, misztikus jelentésben is értelmezésre kerül. A két kecskebak sorsvetés által eldöntött sorsa alkalom az emberiség két csoportjának leírására, akikből Órigenésznél Isten választottjai és az elvetettek lesznek (az előbbieket többek között a jobb lator és Lázár, az utóbbiakat a bal lator és a gazdag példázta). De a bűnbakot a pusztába kísérő felkészült ember metaforikus megfelelője szintén mi magunk, felkészült keresztények kell legyünk, akik állandóan kutatjuk és észleljük bűnös tetteinket és gondolatainkat, s ismerjük a módját, hogyan vessük el azo-

kat magunktól. Ugyanakkor az Úr sátrába belépő főpap is mi magunk vagyunk, akinek a tömjénezőjében égő eleven szén annak a metaforikus kifejezése, ahogyan bűneinket kell tűzre vetnünk, s ezáltal megtisztulnunk. Az el nem űzött és meg nem tisztított bűnököt a gyehenna örök tüze sújtja. Itt egy kitérő következik arról, hogyan követnénk el mindent egyetlen nap alatt, vetnénk latba minden vagyónkat és befolyásunkat, hogy kibújjunk az ítélet alól, ha egy evilági bíró hozná meg rólunk azt a döntést, hogy másnap elégetnek bennünket. Az Úr kilátásba helyezett ítélete viszont nem indítja be a keresztények lelkében ugyanezt az elszánt igyekezetet és törekvést az ítélet elkerülésére. A test és a lélek küzdelmében az a fél válik erősebbé, amelyiket következetesebben táplálják és formálják; a lélek erősítésének módja a gyakori templomjárás, Isten igéjének hallgatása és megfontolása. Az ótestamentumi főpap markában tartott, a tűzre vetendő, porrá tört fűszerek azt a sokféle összetevőből álló, számtalan napi cselekedetben és gondolatban megtestesülő jámbor, istenes életet szimbolizálják, amivel a test elleni harcunkban, az Isten megítélő örök tűzének elkerülésére, az Úr színének látása előtt fel kell vértetnünk magunkat. A következő metaforikus megfeleltetésben viszont maga Krisztus válik ezzé a főpappá, aki megítéli fűszereinket, vagyis tetteinket és szívünk gondolatait. Az Úr sátra spirituális értelemben a világon testben élő egyház, ugyanakkor az egyes hívek saját lelke is, amelyben szüntelenül lángolnia kell az áldozati tűznek az Úr tiszteletére. A kontroll nélkül burjánzó jelentésszemináció bravúros ötletek olyan sora, amelyek mindegyike erős vizuális-szimbolikus-felidéző erővel rendelkezik, koherens képi egészé váló összeillesztésük azonban gyakorlatilag lehetetlen. Az allegorikus-metaforikus órigenészi beszédmód olyan prédikatori invenció mintaképe lehet, amely a diszpozíció egyes pontjain erős bibliai képi megfeleltetéseket hoz játékba, konzisztenciájukról, szinergiájukról azonban csak korlátozottan képes gondoskodni.

Jakobeus prédikációjában meg is van a nyoma ennek az alkotásmódnak, az egyházatya által alkalmazott allegorikus-metaforikus értelmezés módszere itt is tetten érhető. Prédikátorunk nem rendelkezett sem akkora invencióval, sem akkora erudícióval, mint az egyházatya, így nem aknázza ki a választott újszövetségi szentírási hely (Márk 16, 1–8.) összes tárgyi elemét; a Máriák személyéből a helyes keresztényi viselkedés, a Krisztus sírjában talált fehér ruhás ifjú jelenlétéből a mindenre gondot viselő teremtő Isten gondolatát bonthatta volna ki. A kenőcs és a kő allegorikus-metaforikus értelmezését azonban megtaláljuk nála. Az asszonyok által vásárolt kenőcs, amellyel Krisztus testét akarják megkenni, a tűzkárokat szenvedett eperjesiek számára is enyhülést hozhat, ha ők is elhengerítik a szívükön fekvő, őket bűnössé és beteggé tevő lelki köveket, a Krisztus sírja elől elgördített kő hasonlatosságára.

Jakobeus beszédeiben – mint a 17. század más biblikus cseh nyelvű lutheránus prédikációiban is – jelen vannak az Andreas Gerardus Hyperius-tól (1511–1564) származtatott, a diszpozíciós tagolásban kifejeződő haszonvételi típusok, amelyek retorikai felépítésüknek jelentős következményekkel járó alaprétégét képezik.²⁹ Hyperius a há-

29 PAPP Ingrid, „Az ususok használata a szlovakizáló cseh nyelvű gyászbeszédekben”, in *Miskolci Egyetem Doktoranduszok Fóruma, Miskolc, 2012. november 8.: Bölcsészettudományi Kar szekciókiadványa*, szerk. NAGY Ágoston, 7–11 (Miskolc: Miskolci Egyetem Tudományos Szervezési és Nemzetközi Osztály, 2013).

romelemű antik rendszer, a *docere*, a *movere* és a *delectare* helyett ötelemű tipológiát javasolt, amelyben a protestáns exegézisnek az adott gyülekezetre vagy az adott hallgatóra vonatkozó közvetlen belátásait leképezhetőnek tartotta.³⁰ A prédikáció központi gondolatához akkor juthatunk közelebb, hogyha Hyperius homiletikai elmélete alapján próbáljuk értelmezni Jakobeus két forráshivatkozással közölt szöveghelyét. Arany-szájú Szent János megfigyelése a dolgok mögött megbújó valódi emberi bűnökre hívja fel a figyelmet. Azokat az emberi cselekedeteket (a vagyon iránti sóvárgást és az irigységet) hangsúlyozza, amelyek minden közösség életében jelen vannak és megkeserítik a mindennapi életet. A szentírási szöveghely ilyen részletes értelmezésével az egyház-
atya a hívők közösségét el akarta rettenteni azoktól a bűnöktől, amelyek következmé-
nye az örök élet elvesztése. Órigenész viszont számtalan szóképen (hasonlaton, meta-
forán, metonímián, szinekdochén, allegórián) keresztül mutatja be az ember különféle
testi és lelki változásait. Az emberi alapállapot a bűnös lét, amely lehetetlenné teszi az
Istenhez való eljutást. A hívőket példákkal szeretné arra serkenteni, hogy hagyják el
bűnös életüket, cselekedeteikben újuljanak meg és változzanak át. Mindkét szöveguta-
lás nyomán valószínűsíthető, hogy a homiliák részletesen át nem emelt tartalma és a
Jakobeus prédikációjában a vasárnapok és az ünnepek meg nem szentelésével kapcsola-
tban többször elismételt megrovó szavak összefüggnek, s mögöttük a polgárok közöt-
ti irigység, érdekviszályaik és a meggazdagodás iránti vágyuk húzódnak meg, ami
nemcsak a hét hat napján, hanem a hetedikén sem engedte, hogy az eperjesi polgárok
az Istennek tetsző dolgokra időt szánjanak. A tűzvész alkalmából írott prédikációnak
elsődleges célja Eperjes polgárainak vigasztalása mellett, hogy rámutasson a kialakult
kontraproduktív helyzetre, és az átélt borzalmakra való hivatkozással serkentse vál-
toztatásra a hívőket.

Jakobeus a vasárnapok és az ünnepnapok keresztények általi megünneplésének fon-
tosságát Justinianus császári rendelkezésének („Imperatoria Lex de feriis Dist: 44.”) idé-
zésével teszi még hangsúlyosabbá: „Volumus dies Festos Majestati altissimi dedicatos,
nullis voluptatibus occupari nec ullis exactionum vexationum prophanari” (5). A szö-
veget némileg elírta a szerző (vagy ismét a szedő tévedett), de az intézkedés csakugyan
fellelhető a *Codex Justinianus*ban, eredetileg pedig Leó és Anthemius császárok által
Armasius praetoriánus praefectusnak kibocsátott rendelkezés volt.³¹ A *Corpus Jurisra*

30 KECSKEMÉTI Gábor, „A korai protestáns homiletika szerepe az európai és a hazai irodalmi gondolkodás történetében”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 107 (2003): 367–398; Gábor KECSKEMÉTI, „The Role of Early Protestant Homiletics in the History of European and Hungarian Literary Thought”, in *Die Ideologie der Formen. Rhetorik und Ideologie in der frühen Neuzeit unter besonderer Berücksichtigung des deutschen Sprachraums und seiner Ausstrahlung nach Ungarn: Arbeitsgespräch, 27–28. Oktober 2003, Debrecen, Institut für Literaturforschung der Ungarischen Akademie der Wissenschaften (Budapest), Wolfenbütteler Arbeitskreis für Renaissanceforschung, Herzog August Bibliothek (Wolfenbüttel), Institut für Germanistik, Universität zu Debrecen (Debrecen)*, Hg. József JANKOVICS und S. Katalin NÉMETH, *Studia humanitatis* 14, 51–66 (Budapest: Balassi Kiadó, 2006).

31 „Dies festos, dies maiestati altissimae dedicatos nullis volumus voluptatibus occupari nec ullis exactionum vexationibus profanari.” *Corpus iuris civilis, II, Codex Justinianus*, recogn. Paulus KRUEGER (Berlin, 1877), III, 12, 9 (11).

való, mégpedig filológiaiilag elég biztos hivatkozás ismét csak nem szokásos prédikációs jellegzetesség. A bizánci császár célja a törvénygyűjteménnyel az volt, hogy újra egyesítve a római birodalmat, a jog olyan gyűjteményét hozza létre, amelyet az egész birodalomban betartanak. Jakobeus úgy vélhette, hogy a sok teológiai exemplum mellett a világi törvényhely beemelése is hatással lehet Eperjes városának polgáira, hiszen a prédikáció elhangzásának és kinyomtatásának időpontjában a Magyar Királyság uralkodója, III. Ferdinánd egyben a Német-Római Birodalom császára, így a jogi helyzet bizonyos értelemben az érvényes jogra való jogfolytonos hivatkozásként tehetővé a császári rendelkezésre való utalást. Az emberi rendelkezések és az isteni utasítások viszonya természetesen csakis a *quanto magis* retorikai toposza mentén rendezhető rangsorba. Jakobeus az ünnepnapok megszentelésének legjobb módját abban látta, ha a hívők életüket megjavítva ünneplik a szent napokat, és itt ismét egy bizánci uralkodóra hivatkozott. Cadrenus (természetesen Cedrenus, Kedrénosz) bizánci író cíttálta, aki Justinus császárról leírta, hogy az antiokheiai földrengés után nagy szomorúságot érzett, ezért hamut szórt a fejére, és szőrcsuhába öltözött (6).³² Ugyanezt a Justinus császárt Jakobeus másodszer is példaképként állította Eperjes lakói elé, amikor felszólította hallgatóságát, hogy vessék ki szívükből a félelmet, és tartsanak ki Isten mellett. Ennek alátámasztására Justinus cselekedetét idézte fel, aki megparancsolta, hogy az antiokheiai császári házra írják fel: „State nobiscum Christus” (7). Az eperjesieknek édeskeveset számíthatott, hogy ez a két császár csak a nyomtatvány közlése szerint azonos; a szőrcsuhába valóban I. Iusztinosz (518–527) bújt, e második exemplum azonban Justinianusról szól, a *Corpus Juris* összeállításának elrendelőjéről.³³

Amikor az egyetértés kenőcse kerül sorra, Jakobeus egy Mathesiusnak tulajdonított mondatra hivatkozik: „Sint unum, doceant unum, fateantur et unum, Qui unum de Christi nomine nomen habent” (8). A hivatkozásban Mathesius említését egyelőre nem tudom megmagyarázni: a mondat első fele Melanchthon szokásos fordulata,³⁴ a lutheránus *concordia*-irodalomban jelmondatyszerűen ismétlődő teljes szólást viszont számos forrás a Melanchthon-levelek címzettjének, Georg Fabricius (1516–1571) meissenai iskolamesternek tulajdonítja.

Az állhatatosság kenőcsét taglaló részben kerül szóba, hogy az Úr a történelem ura, s ennek alátámasztására a prédikátor latin és biblikus cseh nyelven két hivatkozás nélkül hagyott sort idéz: „Cernit cuncta Deus, praesentia, prisca, futura, / Nec celantur ei, quaecunque obscura geruntur” (9). Az összetartozónak tűnő két sor valójában két különböző keresztény költőtől való: az első Coelius Sedulius (5. század) verses húsvéti megváltástörténetéből, a második Blossius Aemilius Dracontius (455 k.–505 k.) verses teremtéstörténetéből.³⁵

32 Az antiokheiai földrengés (526) után, „Annuntiata hac clade imperator gravissime indoluit; abjectisque diademate et purpura, sacco indutus et cinere conspersus per multos dies luxit”. PG 121, 698.

33 Vö. PG 108, 1255; 122, 1287.

34 Lásd pl. CR 8, 215, 556.

35 Coelius SEDULIUS, *Carmen Paschale* (az első szó eltéréssel: „cernens”; 2, 99); PL 19, 606. Blossius Aemilius DRACONTIUS, *Carmen de Deo* (1, 130); PL 60, 697.

A kapzsiság kövének elhengerítésénél Jakobeus Szent Ágostont citálja: „Deo placet non qui plus argenti sed Fidei habet” (10). Az egyházatya prédikációs magyarázata Ezékielnek egy, a hatalmaskodók és erőszaktevők elleni isteni kirohanást idéző szöveghelyét kommentálja.³⁶ A világi élvezetek kövének Aranyszájú Szent Jánosnak tulajdonított latin szintagma áll arról, hogy a *voluptas* az ördög számára termő talaj (11); a lelőhely jelenleg ismeretlen. Újra Szent Ágoston – eredetileg a remeteség érdemét kiemelő – szavait használja fel Jakobeus, amikor a dölyfösség kövének elhengerítésénél azt nyomatékosítja, hogy a legelőkelőbb mennyei hazához a legalázatosabb ösvény vezet: „Excelsa est patria sed humilis semita. Cui placet Patria illi non displiceat semita” (12).³⁷

A szomorú eperjesi húsvét megzavart lelkű híveinek vigasztalására szolgál az evilági nyomorúságoknak úgyszólván a túlvilági öröm előfeltételeként való beállítás, amit Szent Ágoston – erősen rövidített és egyszerűsített – szöveghelye nyomatékosít: „Timeat qui non flagellatur in hoc seculo; timeat qui non agit poenitentiam in hac vita” (13).³⁸ Ugyanezt erősíti egy Szent Gergelynek tulajdonított, még nem azonosított, hasonló idézet: „Deus enim timendus in hoc seculo, ne videatur iratus in futuro iudicio” (14). Ugyanilyen, az evilági csapásokat a túlvilági boldogsággal, az evilági örömet pedig az örök győtrelemmel összekapcsoló tartalmú még a prédikáció záró részének a keresztek türelmes elviselésére intő részletében az Órigenész Mózes-kommentárjából idézett szöveg (15): „Ego opto, ut dum in hoc seculo sum, visitet Deus mea peccata, et hic mihi restituat, ut ibi dicat de me Abraham sicut de Lazaro ad Divitem: Fili memento, te bona recepisse in vita tua et Lazarus similiter mala. Nunc vero hic solatio fruitur tu autem cruciaris.”³⁹

Amikor Jakobeus kifejti, hogy Krisztus feltámadása meg kell hogy erősítse a hallgatóságnak a jövőbeli tulajdon feltámadásába vetett hitét, ennek igazolására Tertullianusnak a test feltámadásáról szóló, az ember méltóságát himnikus szárnyalással magasztaló szavait idézi (16): „Absit ut Deus omnipotens carnem humanam, manuum suarum operam, ingenii sui curam, ad flatus sui vaginam, molitionis suae Reginam, liberalitatis suae haeredem, religionis suae Sacerdotem, testimonii sui militem, Christi sui sororem, in aeternum destituat.”⁴⁰ Költőiségben ehhez képest már csak egy ókeresztény költemény, a Lactantiusnak tulajdonított *Phoenix* idézésével lehet emelkedni

36 „Deus omnibus aequaliter adest. Ille apud eum plus habet loci, qui plus attulerit, non argenti, sed fidei.” AUGUSTINUS, *Sermones de Scripturis*, sermo 47 (ad Ezech 34,17–31), c. 16; PL 38, 316.

37 „[...] excelsa est patria, sed humilis est via.” AUGUSTINUS, *Ad fratres in eremo commorantes*, sermo 46; PL 40, 1325.

38 „[...] timeat qui non flagellatur, ne filius esse non possit: timeat quem corrigere Deus non vult in saeculo, quia eum supplicio destinavit post saeculum: timeat qui adhuc in saeculo gaudet et laetatur, ne in aeternum contristetur et ploret: timeat qui cum iustis in saeculo non dolet, ne cum peccatoribus in supplicio perenni se laceret.” AUGUSTINUS [?], *Sermones suppositii de Scripturis*, sermo 56; PL 39, 1852.

39 „Ego opto ut, dum in hoc saeculo sum, visitet Dominus peccata mea, et hic mihi restituat, ut ibi dicat etiam de me Abraham, sicut dixit de paupere Lazaro ad divitem: »Memento, fili, quod recepisti bona in vita tua, et Lazarus similiter mala. Nunc autem hic requiescit, tu vero cruciaris.«” ÓRIGENÉSZ, *In Exodum homilia VIII. De initio Decalogi*; PG 12, 361.

40 „Absit, absit, ut Deus manuum suarum operam ingenii sui curam, adflatus sui vaginam, molitionis suae reginam, liberalitatis suae haeredem, religionis suae sacerdotem, testimonii sui militem, Christi sui sororem, in aeternum destituat interitum!” TERTULLIANUS, *De resurrectione carnis*, cap. 9; PL 2, 807.

(17), aki az emberek feltámadását az arábiai madáréhoz, a főnixéhez hasonlította: „Is perit ut vivat se tamen ipsa creat!”⁴¹ A *consolatió*t még egy, az emberek életében évente ismétlődő cselekvés vizuális képét és anagogikus értelmét kifejtő idézet folytatja itt (18), amelyet Jakobeus Szent Cipriánnak tulajdonít, de nem tőle származik, hanem Aquileiai Rufinustól (344/345–411): „Quod in seminibus, quae tu in terram jacis, per annos fieri vides, hoc in tua carne, quae lege Dei seminatur in terra, futurum esse, cur non credis.”⁴²

Most, miután végighaladtunk Jakobeus szövegének a bibliai idézeteket kiegészítő, legnagyobb részben ókeresztény exemplumain, és megismertük számos patrisztikai műből kibontható eredeti kontextusukat, még egy nagyot kell fordítanunk a filológiai tények e rendszerezésén. Eddig ugyanis nem említettük azt a körülményt, hogy e szövegintarziáknak nem csupán távoli, eredeti szöveghelyei lelhetőek fel, hanem ezek keresgélése közben felismertünk egy olyan forráskapcsolatot is, amely Jakobeus exemplumbetéteinek túlnyomó többsége esetében megadja azok közvetlen forrását. Ezáltal pedig egészen más megvilágításba kerül mind az ő forráshasználata, mind a cseh menekült egyházi értelmiség magyarországi működésének műveltséganyagáról és ideológiai beágyazottságáról korábban ismert tények.

Ennek a közvetlen forrásnak a szerzője a cseh lutheránus Martin Philadelphus Zámbrský volt, akinek a teljes egyházi év *de tempore* és *de sanctis* perikópáin is végighaladó, cseh nyelvű posztillagyűjteménye mélyen befolyásolta a fehérhegyi csata előtti cseh protestánsok lelki életét. Zámbrský 1550-ben született a csehországi Zámbrskban. 1575-ben Wittenbergben ordinálták lelkésszé. 1581–1582-ben a morvaországi Nový Jičínben szolgált lelkészként, ahol magas díjazása alapján nagy tiszteletnek örvendett, azonban nem sokáig maradhatott a városban. Ezt követően a közeli Hranicében tevékenykedett, ahonnan Karel st. Žerotína hívta el Starý Jičínbe evangélikus prédikátornak.⁴³ Rövid idő múlva a sziléziai Opavában (Troppau) lett prédikátor, ahol megírta terjedelmes főművét. Támogatója, Morvaország kapitánya, Hynek st. Bruntálský z Vrbna először törvényes úton próbálta kiadatni a posztilláskönyvet, azonban az olmützi római katolikus püspök, Stanislav Pavlovský z Pavlovic cenzúrája miatt – érthető okból – ez lehetetlenné vált. Bruntálský ezért saját költségén és saját birtokain nyomatta azt ki, néhány hónappal a kiadási munkálatok befejeződése előtt, 1592-ben azonban a szerző elhunyt. Körülbelül nyolcszáz példányban sikerült kinyomtatni a posztillákat, az olmützi püspök azonban megszerezte és megsemmisítette a példányok egy részét.⁴⁴ Egy évtizeddel később is akkora volt a kereslet Zámbrský munkája

41 „Nam perit, ut vivat: se tamen ipsa creat.” LACTANTIUS [?], *Phoenix* (78); PL 7, 280.

42 „Quod autem in seminibus, quae tu in terram jacis, per annos singulos fieri vides, hoc in tua carne, quae lege Dei seminatur in terra, futurum esse non credis?” RUFINUS Aquileiensis, *Commentarius in Symbolum apostolorum*, cap. 42; PL 21, 379.

43 Vladimír FORST, *Lexikon české literatury: osobnosti, díla, instituce: U–Ž*, vol. 3 (Praha: Academia, 2008), 2:1678. Žerotínról: Tomáš KNOZ, *Karel st. ze Žerotína: Don Quijote v labyrintu světa*, *Velké postavy českých dějin* 11 (Praha: Vyšehrad, 2008). Lásd ismertetésemet a kötetéről: PAPP Ingrid, „Tomáš Knoz, Karel st. ze Žerotína: Don Quijote v labyrintu světa (recenzió)”, *Helikon* 63 (2017): 442–445.

44 FORST, *Lexikon české literatury...*, 1678.

iránt, hogy 1602-ben két prágai nyomdász is kinyomtatta, Daniel Sedlčansky Drezdában és Jiří Dačický Lipszében.⁴⁵ Mindkettejüket elfogták és börtönbe zárták az eretneknek nyilvánított könyv miatt.⁴⁶

Az 1592. évi első kiadás szerkezeti felépítését tekintve címlapból, a Bruntálský család a címlap hátoldalán található címeréből, Hynek st. Bruntálskýnak szóló ajánlásból, a prédikátoroknak és olvasóknak szóló előszóból, köszöntőversekből, tartalomjegyzékből és három könyvre tagolódo prédikációkból áll.⁴⁷ A posztilláskönyv első két részében a perikópák alapján következnek a vasárnapokra és az ünnepnapokra szóló szövegek, amelyek az adott ünnepre vonatkozó evangélium összefoglalásából, az evangéliumot ábrázoló fametszetből, tematikailag az evangéliumhoz kapcsolódó három kérdésből, római számokkal elhatárolt értelmezésükből és énekből épülnek fel. A harmadik rész hasonló elrendezésű, azonban az evangélikus egyház által tisztelt szentek emléknapjaira készült posztillákat tartalmazza. A vasárnapokhoz, ünnep- és emléknapokhoz kapcsolódó énekeket önállóan is kiadták 1607-ben Prágában *Písňě na evangelia* címmel.⁴⁸ A posztillagyűjtemény 1602-es második és harmadik kiadása csak némileg módosult. A Sedlčansky által kezdeményezett drezdai kiadást a száz választófejedelem engedélyével és cseh urak⁴⁹ támogatásával nyomtatták ki, s a harmadik részhez tíz további prédikációt kapcsolták: – *Na den Mladatek nevinně* [...] (2); *Na den v nebe vzetj Panny Marye* (2); *Na den narozenj blahoslavené Panny Marye* (3); *O posvecenj Chrámu* (3).⁵⁰ Dačický lipcsei kiadása Vencelik z Sarabic támogatásával jelent meg, felépítése nagyrészt megegyezik az első kiadással.

Jakobeus, aki a fehérhegyi csatát követően menekült el Prágából, minden bizonynyal már hazai működése során is rendelkezett saját példánnyal lutheránus cseh kolégája könyvéből, és feltehető, hogy prédikációinak elkészítése során egész életében használhatta azt. A teljes egyházi évet feldolgozó prédikációgyűjtemények templomi prédikációkban való rendszeres kiaknázása egészen általános, megszokott prédikátori gyakorlat a kora újkorban. A most bizonyítást nyert forráskapcsolatnak abban van a jelentősége, hogy bepillantást enged abba: a cseh menekültek Magyarországra érkezése révén a kiaknázható források köre jelentősen kibővült a helyi szláv lakosságot kiszolgáló irodalmi írásbeliségben, hiszen rendszeresen felölelhetette a cseh- és morva-

45 Uo.; Jana GROLLOVÁ, „Luterské kazatelství na příkladu postily Martina Filadelfa Zámorského”, in *500 let Lutherovy reformace*, zost. Vladimír ŠILER, Listy Filozofické fakulty, 53–67 (Ostrava: Ostravská Univerzita, 2017), 59.

46 GROLLOVÁ, „Luterské kazatelství...”, 59.

47 Az első rész advent első vasárnapjától Szentháromság vasárnapjáig tart (1–591), a második rész Szentháromság vasárnapjától az azt követő huszonhatodik vasárnapig (593–1022), míg a harmadik rész emléknapokra készült posztillákból áll (1026–1274). GROLLOVÁ, „Luterské kazatelství...”, 53.

48 Milan KOPECKÝ, „K české reformační postilografii”, *Sborník Práci Filosofické Fakulty Brněnské University* 19 (1970): 39–50, 44.

49 Štěpán z Šternberka, Zigmund Smiřický, Ján Trčka z Lípy, Kašpar ze Sulevic.

50 Martin Philadelphus ZÁMRSKÝ, *Postylla ewangelická, aneb Weykladowé na ewangelia nedělnj, a swátečnj, kteráž se každoročně w křestianstwu čjtajj, rozgjmajj, a w shromážděnjch cýrkewnjch lidu Božjmu předkládajj* (Drezda: Daniel Sedlčansky, 1602).

országi prédikátori gyakorlatban általánosan használt lelkészi promptuáriumok cseh nyelvű, korábban Magyarországra csak esetlegesen elkerült alpműveinek kiterjedt csoportját is.⁵¹

Tekintsük végig, melyek azok a citátumok Jakobeus prédikációjának már felsorolt exemplumai közül, amelyek Zámrský posztilláskönyvből való átvételek. Ilyen a Tangut földjén lakó pogányok Tertullianustól származtatott cselekedeteinek leírása (2), így legalább annyival előrébb léphetünk, hogy Tertullianus személyét és Tangut helyszínét nem Jakobeus ötvözte, a kontamináció Zámrský forrásainak analizisével volna megmagyarázható. Az idézet pontosan a Jakobeustól adott formában található meg a posztilláskönyvben, ahonnet Jakobeus a keresztyenyekre vonatkozó értelmező adaptációval együtt vette azt át: a hívők is a templom helyett inkább a kocsmában, szegyenletes cselekedetekkel töltik a szent napokat. Jakobeus megfogalmazása alapján kétségtelennek tartom, hogy forrása Zámrský posztillája volt.⁵²

Egyéni szellemessége viszont, hogy a cseh *krčma* köznév magyar tulajdonnévre cserélésével megalkotta a *w Tangutu – w Borkutu* szójátékot. A *borkút* szó savanyúvízforrást jelent, itt azonban nem e köznévi jelentésében értendő, hanem egy, Eperjestől

51 Martin Philadelphus Zámrský posztillagyűjteményét egyébként számon tartja a magyarországi könyvészet, ennek azonban az az egyedüli oka, hogy többek között a Hungarus származású, rózsahegy (Liptó vm.) születésű, ám 1592-ben már a morvaországi Přerovban lelkészkedő és egyéb tekintetben ismeretlen Bartholomaeus Lortius is latin költeménnyel köszöntötte: RMK III, 5525, 5664, 7497. A gyűjtemény magyarországi használatát ez ideig egyedül Gyulai Éva regisztrálta Clementis János (1692–1763) fancsali evangélikus lelkész naplójának szövegkiadásában, aki köznemesi patrónusától kapta kölcsönbe a kötetet 1755-ben Miskolcon lemásolásra vagy kijegyzetelésre és ezáltal nyilván a további prédikátori munkájában való kiaknázásra. Ez azonban Jakobeus szövegénél több mint egy évszázaddal későbbi adat: GYULAI ÉVA, *Régi diárium – Clementis János fancsali evangélikus lelkész naplója, 1719–1760*, Officina musei 25 (Miskolc: Herman Ottó Múzeum, 2018), 315. A napló kiadásáról lásd ismertetésemet: PAPP Ingrid, „Régi diárium: Clementis János fancsali evangélikus lelkész naplója, 1719–1760”, *Helikon* 64 (2019): 429–431.

52 Martin Philadelphus ZÁMRSKÝ, *Postilla Ewangelitska: a neb weykladowe na Ewangelia Nedělnij, a swatečnij* (h. n., 1592), 900–901; Martin Philadelphus ZÁMRSKÝ, *Postylla ewangelická, aneb Weykladové na ewangelia nedělnj, a swátečnj, kteráž se každoročně w křestianstwu čjtaj, rozgjmaj, a w shromážděnjch cýrkewnjch lidu Božjmu předkládaj* (Lipcse: Jiří Dačický, 1602), 913. A Jakobeus forrásául szolgáló hely az első kiadás alapján a következő: „Cžte se [Tertullianus a margón megnevezve]: Zě w Zemi Tangutu tak řečeně, obywatelowě w swátky swě weyročnj, wedlé pořadku, a mnohý Rodičůw z nábozně dobrě wůle, syna a skopce modle obětowali, zabjgce to obě, krew a droby spálili, maslo pak rozsekagice smysyli, a spolu hodugice snědli. Tance a skoky přitom prowozugice. Takož tim pohanským způsobem, na wětšsým dyle techto časůw w swátky lýde, ač ne swě syny a Skopce, ale raděgi sami sebe diáblu obětugy, mjsto kostelůw a božjch služeb, w Krčmach dny Swatečny, wewšý ohawně rozpustilosti stráwugy, posmiwagice se wssem pohružkám Slowa Božyho”. Összevetésül Jakobeus szövege: „Připomjná Otec Swatý Tertulianus, kterak za času geho, w zemi Tangutu tak řečeně, obywatelě w swátky swě wýročnj, wedlé pořadku, a mnozý rodičowě z dobrě nepřinucené wůle, syna a skopce modle obětowali, zabjgce to obě, krew a wnitrnosti zpálily. Maslo pak rozsekagjce, smjsyli a spolu hodugjce z gedli. Tance a bláznowská wyskakowánj přitom prowozugjce. Tjm pohanským způsobem, někteřj z křestianůw swě Swátky swětj, ač Synůw swých a Skopců nezabjgegi, ale raděgi sami sebe diáblu obětugj, mjsto kostelůw a božjch služeb, ne giž w zemi Tangutu, ale u nás w Borkutu we wssech rozpustilostech, dny Swatečnj dokončuj, posmiwagjce se wssem pohružkám Božjm.”

délnyugatra fekvő völgy (ma már városrész) neve. Tompa Mihály a város alapításának eredetmondáját elbeszélő költeménye (*Eperjes*) szerint ugyan Vak Béla király forrásvizet kereső emberei megrészegedtek az itt fakadó forrás vizétől, az etimológiai szótár szerint a köznévi megjelölés *bor-* előtagja mégsem az alkoholtartalomra, hanem a víznek „a bor ízére némileg emlékeztető savanyú vagy savanykás jellegére utal”.⁵³ Nem tudható, miféle visszaélések helyszíne lehetett ez a forrásvölgy Jakobeus idején, a prédikátor említése alapján mégis azt kell hinnünk, hogy a város polgárai előtt rossz hírből állott, hiszen a tulajdonnévvel lényegében azt fejezte ki, hogy a polgárok züllését vagy züllöttségét nem kisebb véteknek tartja, mint a vad népek pogányságát. (Zámbrský idézett posztillája egy exemplummal folytatódik, a táncdüh-történet egy változatával az isteni szavakban rejlő fenyegetést kinevető mulatozókról. Ezt Jakobeus ugyan nem emelte át, de magyarországi ismertségéhez Zámbrský szövege és Krantzra hivatkozó forrásmegjelölése is fontos lehet.⁵⁴)

Zámbrský szöveghelye a Szentháromság utáni 17. vasárnapra szánt posztillában található, ennek a vasárnapnak az evangéliuma (Lk 14, 1–6) pedig Krisztus egy ahhoz hasonló szombati gyógyítását beszéli el, mint amilyenről Aranyszájú Szent János Jakobeus által hivatkozott homíliája szól. Ezért nem meglepő, hogy valójában ez a hivatkozás (3) és az Órigenészre utaló párja (4) sem Jakobeustól való: ugyanebben a sorrendben követik a Tangut-földi történetet Zámbrský posztillájában.⁵⁵ Zámbrský szerint sok vallásos ember csak babonáságból jár templomba és üli végig az istentiszteleteket vasárnap és ünnepnapokon, azonban semmit sem hall meg Isten igéjéből. Ennek kapcsán hozza fel Aranyszájú Szent Jánost és Órigenészt, akik szintén figyelmeztették az embereket hibáikra. Mindazok, akik babonásan és nem megfelelőképpen ünneplik meg az ünnepeket, büntetésre méltók, és jóvá kell tegyék bűnös hozzáállásukat. Nemcsak az Isten szava, hanem császári rendelet is erre utasítja a hívőket: itt Justinianus császári rendelkezésének idézése következik (5), amely tehát ugyancsak Zámbrskýtól került át Jakobeushoz, s az előző exemplumokkal együtt mindkét szövegben megszakítatlan láncként, lineáris egymásutánban következnek.⁵⁶ De Zámbrský posztilláskönyvéből – annak egy másik helyéről – való a Justinus császár neve alatt összemosott két történet is, a szőrcsuhába öltözködésről (6) és a házára helyezett feliratról (7). Ezen a helyen Zámbrský még

53 BENKŐ Loránd, főszerk., *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, 4 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967–1984), 1:342.

54 A táncdüh-exemplum legutóbbi hazai áttekintése az új Arany János kritikai kiadásban történt meg, *Az ünneprontók* című verse motivikus eredeztetésének és analógiáinak számbavételekor. Lásd a korábbi irodalommal együtt: ARANY János, *Kisebb költemények 3.: 1860–1882*, kiad. S. VARGA Pál, Arany János munkái (Budapest: Universitas Könyvkiadó–MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2019), 816–831. Albert Krantz (1450 k.–1517) *Saxoniáját* már a 19. század végén regisztrálták a történet egyik ősforrásaként – szövege idézve: KATONA Lajos, „Az ünneprontók”, *Ethnographia* 11 (1900): 297–309, 308–309 –, a magyarországi közvetítők történeti sora azonban máig nem tekinthető megoldottnak. Érdekes, hogy az Arany legvalószínűbb közvetlen forrásának tartott 18. századi magyar ponyvanyomtatvány a történetet Csehországba lokalizálja.

55 ZÁMRSKÝ, *Postilla Ewangelitska...* (1592), 901; ZÁMRSKÝ, *Postylla ewangelická...* (Lipscse, 1602), 913.

56 ZÁMRSKÝ, *Postilla Ewangelitska...* (1592), 901; ZÁMRSKÝ, *Postylla ewangelická...* (Lipscse, 1602), 913.

egy – Jakobeus által már át nem vett – exemplummal, Justinianus császáréval folytatja posztilláját, akiről elmondja, hogy Justinus utóda volt, aki neves őséhez hasonlóan cselekedett, amikor Konstantinápolyban pestisjárvány tört ki; a Justinus által ünnepnappá nyilvánított február 2-át is megerősítette.⁵⁷ Zámrský mindezeket a példákat erre az ünnepnapra, Gyertyaszentelő Boldogasszony napjára, vagyis Jézus templomban való bemutatásának emléknapjára szánta. Az ünnep második posztillájában, annak bizonyítására, hogy az ájtatosok mellett mindig jelen van a Szentlélek, Niképhorosz Kallisztosz Xanthopoulosra hivatkozva beszélte el az ünnepnappal kapcsolatos azt a történetet is, amely szerint a Szentlélek hírül adta Simeonnak, hogy addig nem hal meg, amíg nem látja beteljesedni az írást, azaz Jézust kisedeként.

A Mathesiusnak tulajdonított, az előbb némiképp tisztázatlan eredetűnek nevezett citátum (8) közvetlen forrása és így elsődleges magyarázata úgyszintén Zámrský gyűjteménye, mégpedig a böjt harmadik vasárnapjára szóló posztilla.⁵⁸ Sedulius és Dracontius sorainak (9) kontaminátora sem Jakobeus volt: az állhatatosság kenőcsét taglaló részbe illesztett két latin sor és azonos cseh fordításuk ugyanebben a formában megtalálható Zámrský kötetében, a Szentháromság vasárnapot követő kilencedik vasárnap harmadik posztillájában.⁵⁹ A kapzsiság kövének elhengerítésénél egymás után szereplő Szent Ágoston- (10) és Aranyszájú Szent János-idézetek (11) Zámrskýnál a Szentháromság vasárnapját követő első vasárnap első prédikációjában olvashatók, ugyancsak közvetlenül egymás után, és a Lázárról szóló szentírási hely és annak értelmezése kíséretében.⁶⁰ Az eperjesi polgárok vizsgáztatására idézett Szent Ágoston-szöveg hely (13) Jakobeuséval megegyezően lerövidítve szintén megtalálható Zámrskýnál, a Szentháromságot követő tizedik vasárnap harmadik prédikációjában, ahol nem a vizsgáztatásra szolgál, hanem a hívők serkentésére, hogy tartsanak bűnbánatot, okulva mások bajából és szenvedéseiből. A latin idézetet cseh nyelvű verses fordítása követi, amit parafrázálva Jakobeus is átvesz.⁶¹ Jakobeus Szent Gergely-idézete (14) is megtalálható Zámrskýnál, az ugyanerre a vasárnapra írt első prédikációban, ahol Jakobeushoz hasonlóan a hallgatóság vizsgáztatására szolgál az evilági nyomorúságoknak úgyszólván a túlvilági öröm előfeltételeként való beállítása. A latin idézetet itt is cseh nyelvű verses fordítás követi, amit a prédikátor szó szerint átvesz.⁶² Az Órigenész Mózes-kommentárjából idézett szöveg hely (15) forrása szintén Zámrský posztilláskönyve, a húsvétot követő harmadik vasárnap második posztillája.⁶³ Ez utóbbi prédikáció tematikailag is kapcsolódik Jakobeuséhoz, hiszen azt részletezi, hogy a keresztények hitük melletti kitartását a pogányok kinevetik és megvetik, azonban az Úrért való kitartás meghozza a jutalmat. Tertullianusnak a test feltámadását ünneplő szavai (16)

57 ZÁMRSKÝ, *Postilla Ewangelitska...* (1592), 1109–1110; ZÁMRSKÝ, *Postylla ewangelická...* (Lipcse, 1602), 1136.

58 ZÁMRSKÝ, *Postilla Ewangelitska...* (1592), 276; ZÁMRSKÝ, *Postylla ewangelická...* (Lipcse, 1602), 278.

59 ZÁMRSKÝ, *Postilla Ewangelitska...* (1592), 774; ZÁMRSKÝ, *Postylla ewangelická...* (Lipcse, 1602), 784.

60 ZÁMRSKÝ, *Postilla Ewangelitska...* (1592), 629; ZÁMRSKÝ, *Postylla ewangelická...* (Lipcse, 1602), 637.

61 ZÁMRSKÝ, *Postilla Ewangelitska...* (1592), 793; ZÁMRSKÝ, *Postylla ewangelická...* (Lipcse, 1602), 804.

62 ZÁMRSKÝ, *Postilla Ewangelitska...* (1592), 782; ZÁMRSKÝ, *Postylla ewangelická...* (Lipcse, 1602), 792.

63 ZÁMRSKÝ, *Postilla Ewangelitska...* (1592), 450; ZÁMRSKÝ, *Postylla ewangelická...* (Lipcse, 1602), 458.

Zámrskynál a Jézus Krisztus feltámadásának ünnepére írott második prédikációban állnak, vagyis Jakobeus húsvét vasárnapi prédikációjához itt egy húsvét vasárnapra szánt mintaszövegből merített. A latin nyelvű idézetet cseh nyelvű fordítás követi, amit szó szerint átvesz Jakobeus.⁶⁴ A Lactantiusnak tulajdonított *Phoenix*ből vett idézet (17) Zámrský ugyanezen prédikációjában olvasható, valamivel később. A latin idézetet cseh nyelvű verses fordítása követi, amit Jakobeus ugyancsak áttemel.⁶⁵ Ugyanebben a prédikációban még a magvetéssel példálózó, Szent Cipriánnak tulajdonított Rufinus-szöveghely (18) is megtalálható Zámrskynál, amit – cseh fordításával együtt – szintén átvesz Jakobeus.⁶⁶

E tények rögzítése után már alig maradt olyan exemplum Jakobeus prédikációjában, amely nem Zámrský posztilláskönyvéből származik. Csak két ilyen van: a Savonarola-hivatkozás (1) és egy Szent Ágoston-idézet a mennyei hazába vezető alázatos ösvényről (12).⁶⁷

Mindezek után elmondható, hogy Jakobeus – a tanulmányait Prágában folytató és a későbbiekben prédikatori pályára lépő társaihoz hasonlóan – nagy gyakorlatot szerzett iskolai előmenetele során a retorikai szövegalkotás intertextuális eljárásaiban, s ezeket tartotta kommunikációs üzenete leghatékonyabb előmozdítóinak. Forrásainak összetételét és műveltséganyagát nagyban befolyásolta, hogy felsőfokú végzettségét nem a wittenbergi egyetem lutheránus professzionistái között szerezte. Hivatkozásainak nagyobb része – közvetve – a Szentírásból és az egyházatyák műveiből származik, s ugyan felbukkan a lutheránus egyház egy-egy jelentősebb alakja is, azonban a német egyetemeken képzett lelkész társaival ellentétben a németországi kulturális hatás nem jelentős a műveiben. Prédikációjának meghatározó referenciális kerete egyértelműen a csehországi kulturális hatás. Mondanivalója kifejtésére túlnyomórészt (szinte kizárólag) a Martin Philadelphus Zámrský posztilláskötetében található forrásokat használta fel közvetlenül. Így a tüzeset alkalmából elkészített prédikáció Jakobeus mellett legalább annyit elmond Zámrský műveltséganyagának, tájékozottságának és erudíciójának összetételéről is. A felhasznált forrásanyag kirajzolja az evangélikus egyházzal kapcsolatos azon kérdéscsoportokat, amelyek a 16. századi csehországi viszonyokat jellemezték, és bepillantást enged az egyház hányatott sorsába.

Ezen felül a magyar irodalomtörténet kevésbé vizsgált területére is eljuthatunk, ha feltételezzük, hogy Zámrský posztilláskönyve egy azok közül a kötetek közül, amelyek a cseh exuláns prédikátorok által kerültek Alsó- és Felső-Magyarország területére a fehérhegyi csatát követően. Az egyházi év egészére vagy jelentős részére vonatkozó cseh

64 ZÁMRSKÝ, *Postilla Ewangelitska...* (1592), 370–371; ZÁMRSKÝ, *Postylla ewangelická...* (Lipcse, 1602), 377.

65 ZÁMRSKÝ, *Postilla Ewangelitska...* (1592), 373; ZÁMRSKÝ, *Postylla ewangelická...* (Lipcse, 1602), 380.

66 ZÁMRSKÝ, *Postilla Ewangelitska...* (1592), 375; ZÁMRSKÝ, *Postylla ewangelická...* (Lipcse, 1602), 381.

67 Érdemes mindjárt hozzátenni, hogy ugyan a Savonarola nevére való (elrontott) hivatkozás érdekes egyedi jellegzetessége a prédikációnak, magának az „abyssus abyssum invocat” idézetnek az ismerete nem kívánhatott magas szintű humanista vagy filológusi tudást. Ellenkezőleg: a kalendáriumirodalom közműveltségi szintje ehhez éppen elegendő volt. Az 1655. évre kiadott cseh nyelvű trencsényi kalendárium az év negyedik negyedében várható eseményeket mérlegelő prognosztikonja például e szintagma egészen közkeletűnek tűnő idézésével kezdődik (RMNy 2554, D4r).

nyelvű posztilláskönyv nem jelent meg nyomtatásban a 17. századi Magyarországon,⁶⁸ a menekülő cseh és morva lelkészek viszont kényszerű távozásuk során fontosnak tartották magukkal hozni és segédletként továbbra is felhasználni alapvető otthoni prédikációs segédkönyveiket. Következik az elmondottakból az is, hogy Zámrský kötete mellett idővel a Fehérhegy előtt megjelent többi cseh posztillagyűjteményre is ki kell terjeszteni a kutatás figyelmét, minthogy ezek között is várható olyanok felbukkanása, amelyek Magyarországon leírt és/vagy kinyomtatott cseh nyelvű művek szövegszerű forrásai lehetnek.

Amilyen mértékben emelnünk kell a csehországi importból felhasznált gondolatok és szövegek arányát a hazai korpuszban, olyan mértékben csökken e magyarországi műveknek a helyi jelenségekre utaló, vagyis referenciaként olvasható jellege. Így Jakobeus prédikációja is keveset árul el Eperjes városa szláv nyelvű közösségének szemléletéről és érdeklődésének koordinátapontjairól. Alapvetően Zámrský szövegheleyeit adaptálja az eperjesi tűzvészre, s csak kevés olyan hely található a prédikációban, ahol a saját szemlélete érvényesül (ilyennek kell tartanunk például a tűzkárokat elszennvedők felsorolását). Jakobeus más alkalmakkor is előszeretettel adaptálta kortársai munkáit. Amint láttuk, *Gentis Slavonicae lacrumae* című versében Žebrácký munkájából kölcsönzött, azt dolgozta át és egészítette ki.⁶⁹ A helyi, eperjesi vonatkozásokban való eligazodást illetően Jakobeus ismereteit kifejezetten hiányosnak és hézagosnak kell tartanunk. A legszélsőségesebb példát erre az a másik prédikációja tartalmazza, amelyet a tűzvészt megelőző évben mondott el a városban, a magyar ajkú gyülekezet új templomának alapkövetételekor rendezett ünnepségen.⁷⁰

Ott azzal vezette be a prédikációját, hogy az Úristen négyszer látogatta meg Eperjes városát: amikor a császár a várost szabad királyi rangra emelte; amikor a császár a városnak privilégiumokat adott; amikor a Bocskai-felkelés idején a körülzárt város kirtartott II. Rudolf mellett és végül a prédikáció elhangzásának idején, a magyar nemzet templomának alapkövetételekor. Az Úristen első látogatásáról azt állítja Jakobeus, hogy IV. Károly császár emelte Eperjes városát szabad királyi rangra. Luxemburgi IV. Károly német-római császárként uralta a cseh korona országait az 1346–1378 közötti időszakban. Eperjes városa azonban, amelyet II. (Vak) Béla alapított 1132-ben, Károly Róbert Anjou-házi magyar királytól kapta szabad királyi városi kiváltságait 1324-ben. Jakobeus e prédikáció elhangzásának idején tizenkettedik évét töltötte Eperjesen mint tanár, rektor és prédikátor, s minden bizonnyal nemegyszer hallott harangozni valamit a város megbecsült alapítójáról. Tévedésének valószínűsíthető oka a két uralkodó, I. Károly (Károly Róbert) és IV. Károly nevének hasonlósága, ugyan nem egyidejű, mégis egymáshoz közel eső uralkodása a 14. században, továbbá a 17. századi állapotok visszavetítése, amikor a Habsburg-házi német-római császár egyben magyar király is. Az emlékezetében élő adatokat kontaminálta, és még azt sem ismerte fel, hogy állí-

68 PAPP Ingrid, *Biblikus cseh nyelvű gyászbeszéddek a 17. századi Magyarországon: A nyomtatott korpusz bemutatása és irodalomtörténeti vizsgálata*, *Historia litteraria* 34 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2018), 68.

69 MINÁRIK, „Život a dielo...” (1963), 111.

70 RMNy 1938.

tása mögött alapvető lapszus rejlik: IV. Károly német-római császárnak, Jakobeus házája, Csehország történelmi uralkodójának semmiféle joghatósága nem volt a Magyar Királyságban, ebből kifolyólag egyetlen magyar várost sem emelhetett szabad királyi rangra. A helyzetet még zavarosabbá teszi a nyomtatásban megjelentetett prédikációszöveg margójegyzetében megadott forráshivatkozás: „vide vitam Carol. M.” A Karoling-ház alapítója, I. Károly (Carolus Magnus), aki 768–814 között uralkodott frank királyként, majd római császárként, még kevesebb joggal emlegethető Eperjes város jogállásával kapcsolatban. A három Károly összekeverése olyan tévedés, amely mindent elárul a Felső-Magyarországra áttelepülni kényszerült cseh prédikátor történeti referenciakeretéről, tájékozódásának koordináta-pontjairól (és nem mellesleg a prédikációinak kidolgozottságáról).

Jakobeus kölcsönzött, adaptált és imitált elemekben bővelkedő életművében egyértelműen a csehországi kulturális hatás a meghatározó, amely bizonyos mértékben kiegészül a felső-magyarországi szláv sajátosságokkal. Az Északkelet-Magyarországon élő szerző elsődlegesen a szláv közösségek által lakott területekre figyel, a műveiben szereplő folyók, a Duna, a Hernád, a Bodrog és a Tisza jelölik ki érdeklődésének geográfiai kereteit.⁷¹ Ezek a területeken több nemzet élt együtt, és ebben a multietnikus környezetben vita alakult ki a nemzetek közötti elsőbbség kérdéséről a 17. század negyvenes éveire, ami komoly konfliktushelyzetet eredményezett. Már az *Idaea* című művében megjelent – a csehországi evangélikus egyház a 9. századtól 1624-ig elbeszél, vesztérhes történetének bemutatása mellett – a Magyar Királyság területén élő magyar és szlovák nemzet a történelem során átélt közös szenvedése. Munkájában erőteljesen jelen volt a cseh szülőháza iránti szeretet mellett az új haza, a Magyar Királyság iránti ragaszkodás, ami későbbi műveiben szláv nemzeti identitástudattal egészült ki. Az 1642. évi rövid beszédében összefogásra buzdította hallgatóságát, hiszen a két nemzet csak összetartva tud úrrá lenni a nehézségeken. A szlovák nemzet létét a Magyar Királyságon belül látta megvalósíthatónak, a magyar nemzettel való jó kapcsolat és együttélés fenntartásával. A 18–19. században Jakobeus szlovák nemzetéről kialakított gondolatait vette át és fejlesztette tovább a szlovák nemzet nyelvi önállóságának és nemzeti identitásának minden mérvadó hirdetője – olyan meghatározó alkotók is, mint például Ján Kollár és Ján Holly⁷² –, akik többnyire abban a tekintetben is osztották a gondolatait egészen a 19. század utolsó harmadáig, hogy a magyar állami keretek között, a magyarsággal való együttélésben megtestesülő patriotizmusnak nincs alternatívája.⁷³

71 TKÁČIKOVÁ, „Medziliterárne a medzikultúrne...”, 130.

72 MINÁRIK, „Život a dielo...” (1963), 169. A *querela Hungariae* toposzának a *gentis Slavonicae lacrumae* motívumává való átalakulásában állapítja meg Jakobeus szerepét, s a Kollárt ösztönző szövegpéldák egyik lehetőségeként is számba veszi: RÓBERT KISS SZEMÁN, „Von der Klage Ungarns bis zur Klage von Slavia im Werk von Ján Kollár”, *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 52 (2007): 219–228, 222.

73 SZIKLAY László, *A szlovák irodalom története* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962), 109–110; TÓTH Gergely, „Óslakos-vita vagy közös őstörténet?: Perlekedő és megegyezést kereső néperedet-narratívák Magyarországon a 17–18. században”, in *Irodalomtörténet, tudománytörténet, eszmetörténet: Tanulmányok Tarnai Andor halálának 25. évfordulójára*, szerk. PAPP Ingrid, *Reciti konferenciakötetek* 7, 93–107 (Budapest: Reciti Kiadó, 2020).

A most elvégzett forrásazonosítások mindezek után elég furcsa összképet eredményeznek. A szlovák nemzeti ideológia egyik alapító atyjának gondolkodásában – származására, neveltetésére tekintve azt kell mondanunk: elkerülhetetlenül – a bohemizmus olyan meghatározó helyet kapott, hogy még a Magyar Királyság közjogi helyzetének a cseh tartományokétól való alapvető különbségét is alig volt képes érzékelni.

Tarnai Andor irodalomtörténeti kutatásai óta ismerjük az észak-magyarországi területnek és a rajta élő Hungarus-tudatú, de nem magyar ajkú értelmiségnek a magyar történelmi hagyomány szempontjából eminens fontosságúvá váló toposzrendszer kialakításában játszott szerepét.⁷⁴ A Tarnai által szilárdan kijelölt alapok mellett, amint az mára már tudható, ugyanebben az értelmiségi körben nem csak a *fertilitas Pannoniae* magyar hagyományát betetőző, patrióta szemléletű toposzrendszer épült, hanem vele egy időben a németországi és a vele regionálisan összefüggő szláv ajkú területek birodalmi tudatának történeti elemei is reprodukálásra kerültek.⁷⁵ Jakobeusnál viszont sem a felső- és alsó-magyarországi nem magyar ajkú értelmiség Hungarus-tudata, sem annak birodalmi tudata nem képezte a tájékozódás alapvető támpontját, hanem a cseh- és morvaországi szláv tudat részben autochton, részben a német lutheránus hatással összefüggő elemei kerültek reprodukálásra a Morvaországgal aktívan érintkező magyarországi környezetben. Alkotó továbbfejlesztésükről a 17. században még nem beszélhetünk, azonban a későbbi századokban e cseh elemek is az alapját alkotják az észak-magyarországi szláv-, majd a 19. században a szlovák-tudat kialakulásának. A multietnikus magyarországi területeken így már nem kevesebb, mint három, egymással némelykor szöges ellentétben, máskor nem kézenfekvő együttműködésben álló toposzrendszer épült párhuzamosan, amelyek látszólag nem reflektáltak egymásra. A Prágában a cseh kollégáival együtt kiképzett, s a cseh kultúrával a felső-magyarországi új hazájában is elszakíthatatlanul, mintakövető módon együtt élő szláv értelmiségi minden irodalmi megnyilvánulása kiindulópontjaként a csehországi szláv nemzettudat elemeit használta fel, nem véve tudomást a vele egy városban élő magyar és német közösség történet- és nemzettudatáról.

74 TARNAI Andor, *Extra Hungariam non est vita...: Egy szállóige történetéhez*, Modern filológiai füzetek 6 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969). A Hungarus-tudat fogalmának kialakítását meghatározó tudománytörténeti helyzethez, benne a Molnár Erik-viták helyéhez lásd többek között: SZILÁGYI Márton, „Filológiából eszmetörténet: Tarnai Andor *Extra Hungariam...* című monográfiájának tudománytörténeti helyéről”, in *Irodalomtörténet, tudománytörténet, eszmetörténet...*, 83–91; TÓTH Kálmán, „Tarnai Andor Hungarus-hazafiság koncepciójának politikai gondolkodástörténeti vonatkozásai”, in *uo.*, 171–178.

75 PAPP Ingrid, „Felső-magyarországi német és szláv nemzeti ideológiák egy 17. századi biblikus cseh nyelvű alkalmi prédikációban”, in *uo.*, 109–134.

Summary

INGRID PAPP

Educational components from Czechia of the Slavic identity in Hungary
in a seventeenth century biblical Czech sermon

In the seventeenth century in Upper Hungary, and in the more southern part of Hungary in the countryside north of the Danube, different peoples (Hungarians, Germans, Slavic peoples) lived next to each other with different regional proportions and they were often of mixed ethnic origin within one settlement as well. Slavic peoples since the start of the printing in Czechia had used the Czech language, which had been called biblical Czech since the publication of the Bible of Kralice, as their language of literature and as their means of cultural self-representation.

After the battle of Bílá Hora (1620) this multi-ethnic community was made even more varied and colourful by the refugees who escaped from Czechia and Moravia after the forced Catholicism. These people became members of the Hungarian Lutheran Church. They mostly settled in areas where the locally born language-wise related Slavic population had a significant proportion. Thus their assimilation was a relatively fast and natural process albeit with clearly visible intentions to maintain and acclimate cultural and religious traditions that were typical in their home country. With the settlement of the Czech exulants a new and exciting zone was formed in which the Hungarus and the non-autochton elements formed a transition state of merger, reflecting upon each other and acceptance.

Since Andor Tarnai's research we have known about the activities of these Hungarus conscious but not Hungarian speaking intellectuals, who lived in this northern part and who played an important role with these activities in forming the eminently important later topos system. Based on recent studies we can add to the fundamentals laid down by Tarnai that in the circle of these intellectuals not only the patriotic topos system was built that peaked the tradition of *fertilitas Pannoniae* but also the historical elements of the empirical consciousness of German and other connected Slavic areas and the components of the Slavic identity from Czechia within Hungary were reproduced and reflected upon.